

УСМЕНА СВЕДОЧАНСТВА ТОПЛИЧАНА О ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ – ПРЕДСТАВЉАЊЕ РЕЗУЛТАТА ТЕРЕНСКОГ ИСТРАЖИВАЊА

У раду представљамо теренска истраживања усмених сведочанстава о Другом светском рату, спроведена са информантима из општина Топличког округа (Република Србија) у периоду од децембра 2023. године до октобра 2024. године. Најпре доносимо увид у методолошке аспекте истраживања и циљ, а потом предочавамо генезу истраживања, истраживачки узорак и свеколику грађу организовану кроз неколико равни, и тумачену из наратолошког, поетичког (књижевнонаучног) и етнографског угла. Истраживање синтетизујемо кроз проблем свеколике наративизације рата у породичним и личним причама појединаца, непосредних сведока или посредних носилаца ових искустава. У закључку указујемо на значај оваквог истраживања у локалним и ширим, културолошким оквирима.

Кључне речи: усмена мемоаристика, Други светски рат, наративизација рата, породични мемоари, однос књижевности и историје, проблем виктимизације, табуизирање.

1.

Теренско истраживање усмених сведочанстава о Другом светском рату у Топлици спроведено је кроз неколико фаза:

а) сходно томе да представља наставак ауторкиних интересовања за наративизацију Другог светског рата у писаној мемоаристичи, превасходно мемоарско-аутобиографској прози, најпре су истражени писани извори о Другом светском рату на подручју Топличког округа (Република Србија); тако смо стекли увид у постојање најмање шездесет релевантних стручних, махом историјских извора о наведеној тематици, са усмерењем на Топлички округ или његове општине (Град Прокупље, општине Куршумлију, Блаце и Житорађу). Уз поменуте изворе проналазимо и историјски роман² о наведе-

¹ mirjana.bojanic.cirkovic@filfak.ni.ac.rs

² Реч је о делу *Албинов противгамбит* (2003) аутора Драгољуба Гоцана Аврамовића, топличког

ној тематици, као и архивску грађу³ ексцерпирану из званичних државних докумената. Из датог контекста, за наше истраживање је од нарочитог методолошког значаја књига *Црне приче: записи о злоделима првог бугарског окупационог корпуса на територији Топлице и Добрича у II светском рату* (1982) аутора Милинка Алексића, која уз минимум приређивачеве прераде доноси хронику и опис злочина над Топличанима; међутим, дата сведочанства обликована су у форми кратких извештаја, са тежиштем на фактографији – бележењу датума, места, начина извршења злочина и именима жртава и осталих учесника. Са методолошке стране, нашој истраживачкој намери – прикупљању усмених сведочанстава о Другом светском рату коресподентни су поједини сегменти монографских публикација речничког типа, попут *Стотридесетједне године Горње Јошанице* којом аутор Владимир Вујић (2012) доноси и сведочења бугарских заробљеника из подјастребачких топличких села који су преживели стрељање 22. јуна 1942. године. Методолошки, мимо тематског контекста, нашој намери најближа су истраживања која су реализовале Смиљана Ђорђевић Белић и Јеленка Пандуревић (2021: 163–185) у студији „Фолклор Народноослободилачке борбе (НОБ-а): изазов постсоцијалистичке и постјугословенске хуманистике”, где је указано на структуралне и наратолошке одлике, као и на значај жанра усмене историје у фолклорном и ширем културном контексту. На фону наведене грађе којој додајемо и ауторкину монографију *Морални сведок: савремена поетика мемоара* (Бојанић Ћирковић, 2022), определили смо се за прикупљање усмене грађе о Другом светском рату теренским истраживањем, кроз непосредну комуникацију са информантом у њему прирођеном хронотопу (породичној кући), што се, како се касније испоставило, имало и подстицајну функцију – управо оваквим приступом успели смо да забележимо и вишесатна казивања о предложеној тематици (в. сведочење Светолика Челића у: Бојанић Ћирковић (прир.), 2024: 70–91). Усмеравање ка усменим и непосредним сведочанствима⁴ мотивисано је најпре жељом за бележењем извора који неће претрпети прераде друштвено-политичког и идеолошког типа. Као при проучавању писане мемоаристике коју су похранили преживели заробљеници

писца и гимназијског професора филологије. У контексту документарно-уметничке прозе наведене тематике не треба занемарити ни *Црне дане* Радета (Раке) Драинца, објављене постхумно 1963. године.

³ В. документа Расинског корпуса ЈВуО (<https://znaci.org/odrednica.php?slug=rasinski-korpus-jvuio>) и *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, XIV-4, Београд, 1983.

⁴ Реч је о непосредном и неприпремљеном разговору, у смислу неостављања потенцијалном саговорнику простора и времена за проучавање писаних извора и припрему концепта казивања. Наводимо да је било и таквих захтева казивача; међутим, таква казивања нису унета у коначну збирку *Усмених сведочанстава Топличана о Другом светском рату* јер су и жанровски и интенционално различита од доминантне оријентације збирке. Њима ће, надамо се, у будућности бити посвећен засебан приређени том.

немачких нацистичких логора током Другог светског рата (у *Моралном сведоку*, у: Бојанић Ћирковић, 2022), и сада су нас занимале *приче* казивача који немају никакав интерес, сем преношења онога што су они (махом као деца, када је реч о сведочанствима из прве руке) чули, видели и/или доживели, без претензија ка доношењу суда о датом историјском догађају, као и ка изрицању опште истине.⁵ Такав приступ омогућио нам је да пратимо наративизацију рата кроз призму личне и породичне *сторије*, и да потом у компарацији да виђењем Другог светског рата у писаним мемоарско-аутобиографским текстовима, и кроз више перспектива (доживљајног *ја* и приповедног *ја*) закључимо у ком се смеру и на који начин мења сагледавање рата као феномена и човека као делатне или пасивне *функције*.

б) Теренски рад обухватио је период од јануара 2024. године до октобра 2024. године. Паралелно са прикупљањем прича вршено је и њихово транскрибовање, а потом и њихова ауторизација.⁶ Разговор са информантима започињан је најопштијим питањем о казивању свега чега се испитаник сећа у вези са Другим светским ратом. Овакав приступ је такође мотивисан нашом интенцијом за прикупљањем прича које нису усмераване спољашњим околностима. У наредном поглављу рада анализираћемо ефекте оваквог приступа у обликовању појединачних прича. Разговори су били индивидуалног или групног карактера; у другом случају, реч је о присуству чланова породице са врло сведеном улогом – с обзиром на то да су аспекти казивачеве приче познати члановима породице, они су подсећали испитаника на одређене рукавце прича, или су појашњавали координате одређених локалитета, породичне везе између учесника приче и сл. Испитивач је ретко постављао потпитања; ако је то чинио, она су углавном била у вези са додатним објашњењем неке ситуације.

в) За време трајања теренског истраживања, дошли смо до грађе из приватног архива професора историје Раденка Весића из Блага. Његова породица нам је уступила рукописе истраживања спроведеног 1986. године на подручју Топлице, са ученицима тадашњег Образовног центра „Младост” (данашње Средње школе) у Благу, уз координацију професора Весића. Ње-

⁵ Појашњавамо да прикупљена казивања нису лишена коментара казивача, али они нису идеолошког карактера; такви коментари обично су дати формулама усмене епске књижевности или пак њеним кратким формама (пословицама – *кад је најопасније, најмање се плаши; баца то преко леђа и иди даље*), или пак у виду христјанизованих рефлексција о Другом светском рату као братоубилачком. Примери су наведени према: Бојанић Ћирковић (прир.), 2024: 91; 136; 91–104).

⁶ С обзиром на то да је реч о тематици која је на подручју Топлице уједно осетљив друштвени, породични и индивидуални проблем (највише због учествовања чланова уже или шире породице у некој од војних јединица, а нарочито јединици четника чији су учесници и симпатизери, како је потврђено писаним изворима, а каткад и усменим казивањима које смо прикупили), транскрибовани текстови давани су на увид казивачима и њиховим породицама. Ни у једном случају није било примедби нити захтева за корекцијом текста.

гови тадашњи ученици су током другог полугодишта школске 1885/1886. године прикупљали податке од својих укућана или мештана свог села или варошице кроз следећа питања:

1. Ко су били борци у Вашем месту?
2. Где су се борили?
3. Који су сарадници НОП-а?

Из уступљене грађе, у нашу збирку унето је двадесет шест рукописа сачињених током непосредног разговора са учесником НОП-а, а међу њима два казивања бивших заробљеника нацистичких немачких логора. Један од њих, Милош Лапчевић, био је заробљеник „Маутхаузена“. Ова грађа је значајно допринела нашем праћењу наративизације (наративизација) рата у дијакхронији усмених историја, конкретније – животних прича или породичних наратива.

Сумирано, истраживањем спроведеним од новембра 2023. године до децембра 2024. године прикупљено је шездесет три сведочења, од чега је у првом тому *Усмених сведочанстава Топличана о Другом светском рату* публикувано четрдесет једно казивање. Сва казивања доступна су у аудио-форми у (за сада) приватном архиву руководиоца овог једногодишњег пројекта, са тенденцијом проширења опсега грађе у наредне две године, такође путем једногодишњих пројектних активности и, надамо се, уз више сарадника на терену.

2.

Збирка *Усмена сведочанства Топличана о Другом светском рату, том I* (2024), организована је кроз две веће целине: теренску грађу и (руком) писану грађу из архива породице Весић. Од пратећих елемената, наводимо стручни рад „Методологија истраживања усмених сведочанстава о Другом светском рату”⁷, појмовник, именослов и избор из стручне литературе о Другом светском рату у Топлици.

Одељак у коме је публикована приређена теренска грађа садржи казивања четрнаест, односно седамнаест казивача.⁸ Приликом транскрипције нису вршене измене у односу на стандардни језик и текстови дословно прате усмену конверзацију информанта и испитивача. Приче су углавном насловљаване према казивачевим речима, што додатно доприноси реципирању казивања као личних или породичних прича. Међутим, издвојени наслови су некада истргнути из сегмента порука прича: „Кад је најопсаније, најмање се плаши”, „Баци то преко леђа и иди даље – мора да се живи, мора да се бори”,

⁷ Рад је претходно публикуван у *Годишњаку за српски језик* Филозофског факултета у Нишу. О методологији наших истраживања опширније в. у: Бојанић Ђирковић, 2024: 19–32.

⁸ Други наведени податак односи се на учешће чланова породица у разговору.

„Добро смо преживели, добро смо остали читави”. Међутим, посвећенији приступ насловљавању прича може осветлити и значајне или доминантне наративне аспекте прикупљених казивања: примера ради, наслов „Прего ун поко пање, стимати сињори”⁹, уједно реплика једног италијанског војника, изговорена у топличком селу Влахиња (општина Куршумлија), а упамћена и пренета причом Драгије Гашић, указује не само на присуство италијанских војних јединица у Топлици за време Другог светског рата, као ни на позитивно рецепирање наведених чета (услед љубазности према мештанима), већ доприноси увиду у етимологију колоквијалног и дијалекатског израза заступљеног у говору Топличана косовско-ресавске дијалекатске зоне.¹⁰ Наслов „Археологија сећања: од Другог светског рата до миоцена” сугерише ретроспективност казивачеве приче до, у овом случају, казивачевог налажења фосилних остатака из периода миоцена на простору свога села, али и наговештава обликовање саме приче поступним развојем дешавања у дијакронији. Казивање Светолика Челића насловљено „Ја пешчанијом низ пут – немам кад да жалим ноге!” сугерише нарацију као доминантан облик казивачевог приповедања. И заиста, у овом опсежном тексту коментари су сведени на минимум и углавном су хумористичког карактера. Поред нарације, други значајно заступљен облик је дијалог; њиме су приказане кључне сцене казивачевог заробљавања и избављења.

У уводном делу сваког текста из првог одељка налазе се основни подаци о информантима уз фотографију, уколико је дат пристанак или ако је уступљена из породичног албума казивача; у том погледу прилози нису уједначени. Такође, и пратећа фотографска грађа била је условљена казивачевим уступањем докумената из приватне архиве, или сврсисходношћу самих прилога визуелног карактера. У том смислу најпотпунија су казивања Љубинка Милосављевића и Ђорђа Ераковића, пропраћена фотографијама учесника њихових прича из породичног албума, документације (одликовања), ретком фотографијом заробљеника (у овом случају Љубинковог оца) измештеног из немачког логора у немачку породицу због физичке помоћи око имања, фотографијом куће и собе у којој су се одвијале приповедане ситуације, сликом спомен-обележја са списком жртава и сл.

Текстови из приватног архива Раденка Весића насловом имплицирају форму разговора, казивача или испитивача; неједнаке су дужине и углавном су без пратеће визуелне документарне грађе; изузетак су „Запис Љиљане Петровић” који садржи препис Уверења о медаљи заслуга за народ, додељеног Миломиру Милосављевићу и „Сведочење Милоша Лапчевића”, заробљеника логора „Маутхаузен” које садржи фотографију казивача и подрума Домаћичке школе у Блацу који је током Другог светског рата био импровизирана тамница, коришћена од стране четничких јединица. Име-

⁹ У преводу „молим за мало хлеба, поштовани господине”.

¹⁰ Реч је о изразу „не штима ме”, у значењу „не поштује ме”.

нослов публиковане збирке садржи две стотине тридесет осам одредница, међу којима је највише личних имена и презимена, потом назива колектива – становника одређеног места (Плањани, Сварчани, Јелачани), припадника неке војне јединице (краљеве гарде, партизана, четника, љотићеваца, дражићеваца, равногораца, Пећанчевих, аустроугарске војске), одреда (Јастребачког одреда, Јабланичког одреда, Јужноморавског одреда, Расинског народноослободилачког партизанског одреда, Топличког одреда), друштвено-политичког савеза (Савеза бораца Прокупља, Савеза бораца Блаца, Савеза комунистичке омладине Југославије, Савеза удружења бораца Народноослободилачких ратова Србије), покрета (Народно-ослободилачког покрета, Антифашистичког савеза жена), партије (комуниста), или пак назива људи према националности или вероисповести којој припадају (Срба, Бугара, Енглеза, Италијана, Немаца, Пољака, Турака, Француза, Црногораца, Шиптара; Јеврејке).

У казивањима је поменуто укупно стотину шездесет четири локалитета у данашњој Републици Србији, региону, и шире. Поред топличких локалитета, где доминира сеоска средина, у прикупљеним усменим сведочанствима наводе се Албанија, Аустрија (Штајр), Босна и Херцеговина (планина Деветак, река Дрина, Хан Пијесак), Бугарска (Никопол, Софија, Ћустендил), Грчка, Енглеска, Италија, Југославија, Немачка (Билефелд, Виттемберг, логори Маутхаузен, Белзен), Румунија (Ђурђу/Ђурђево), Северна Македонија (Куманово, Охрид, река Брегалница, планине Кораб, Ница и врх Кајмакчалан, Штип), Словенија (Љубљана), Црна Гора (Ријека Црнојевића, Цетиње). Доминантно је уопштавање, односно навођење државе као најшире топонимске одреднице. У прикупљеним казивањима налазимо и податке о етимологији појединих топонима локалног карактера; Костадин Ђорђевић помиње и објашњава место Код мајорове воде, недалеко од Горње Јошанице (општина Блаце):

„Њи тројица побегли и нису ниједнога стигли да ране. Те друге после кажу да су везивали. Па преко тог чука ишли горе, па сишли онамо (зовемо га) Код мајорове воде (некад смо звали Велик прокоп) – нека војска изводила вежбе, па видеда лепу воду и мајор наредио да се ту направи чесма. И направили лепо чесму. И после почели да је зову Код мајорове воде. Одатле су Бугари ишли све ходом између расинског и топличког дела. И тамо су стигли на место звано Криви рт. Ту је доста овако равно.” (Бојанић Ћирковић, 2024: 114).

На сличан начин Раде Ракоњац објашњава назив ненасељеног места Бугарске колибе у околини Пребресе (општина Блаце):

„На почетку сам рекао – сече се планина. Бугари су секли овде; сад се зове Бугарске колибе – над Поповом једно место. Облачан терен је ту био, леп терен. Моторне тестере су имали и ту су имали колибе. Али Бугари који су били ту на сече нису правили никоме штету; купили су све опасне псе у селима који су бесни били; око колиба су се склонили дрвећем и папрати. Сећам се,

имали смо њиву у планине. Партизани, као онамо до гробља, а Бугари су као горе где је табла споменика (археолошког налазишта, прим. М. Б. Ћ). Нити су партизани дирали њих, нити су они дирали. Ваљда су схватили да су принудно доведени ти људи да сечу. А нису имали стражу, него су те псе покупили по селу.” (Бојанић Ћирковић, 2024: 131).

Ови сегменти су показатељ да је Други светски рат у Топлици, уз свеколики, у првом реду егзистенцијални, социјални и психолошки утицај на човека, оставио траг и у равни топонимије.

3.

Прикупљена казивања, уз извесну дозу обазривости, можемо одредити као сведочења „из прве руке”: она су резултат непосредног дејства доживљаја рата, интерферираног са причама које су фигурирале у породичним оквирима, али које нису биле искључиво породичног, већ и локалног карактера. Од казивача смо добијали двојак одговора у вези са местом и начином формирања и реципирања прича које су нам преносили; казивач Љубинко Милосављевић је приче о рату (тачније, ратовима јер се, како ћемо касније показати, Други светски рат сагледава у континуитету са Великим и Балканским ратовима) углавном слушао у кући, подједнако од мушкараца (деде) и жена (мајке и стрине):

„Деде се сећам како је зими седео поред шпорета, који је стално ложио, а ја сам седео поред њега и стално га нешто запиткивао. (Шта је лифт, који свакодневно сада користим, чуо сам најпре из дедине приче). Не сећам се шта ми је све причао али одлично памтим како ми је он спремао хлебчиће на том шпорету. Као што видите; материјално се од духовног лакше и боље памти.

Ту одмах поред нас мајка и стрина су месиле хлебове, али ја нисам имао стрпљења да дуго чекам да се они испеку. Зато је деда тражио да му дају колачиће од теста, које је мало спљескао и стављао на плотну шпорета да се пеку. За веома кратко време од тог теста настајали су веома укусни хлебчићи, које сам јео само тада и никада више. Ваљда их због њиховог доброг укуса нисам заборавио.” (Бојанић Ћирковић, 2024: 61).

Живадинка Убавић је приче слушала на отвореном простору (њиви), уз рад или у паузама: „Волели смо ми деца највише кад отиђемо у њиву, оно одмарамо, а они окрену оно: ми се занесемо, никад да се наслушамо те приче!” (Бојанић Ћирковић, 2024: 42).

Приликом вербализације личне и/или породичне приче, казивачи су у сегментима приче наглашавали од кога су примили дате информације; у том погледу доминантна је улога мајке: „то је мени моја мајка причала...” (Б. и Р. Ћ. у: Бојанић Ћирковић, 2024: 152), „причала ми је мајка” (Љ. М. у: Бојанић Ћирковић, 2024: 60), „моја мајка се сећа...” (М. Ч. у: Бојанић Ћир-

ковић, 2024: 86) и др.¹¹ Информанти каткад истинитост своје приче јамче управо мајчиним казивањем: „Народ може да прича свакојако, а она [мајка, прим. М. Б. Ћ.] мене није причала да су дизали матике. Имам децу, греота да се лаже.” (Ј. Ђ. У: Бојанић Ћирковић, 2024: 121). У одсуству мајчине фигуре, улогу казивача – преносиоца приче о Другом светском рату углавном је имао деда (в. казивање Ђ. Е. у Бојанић Ћирковић 2024: 91–104). Каткад је личност казивача – мајке, деде (ђеда) узрасла у лик узора и/или симбола традиционалног система вредности:

„Некако се ђед спасавао. Био је филозоф. Био је легенда. Знао је како у свакој ситуацији, а највише га је спасавало то што је био неустрашив. Кад је најгоре. [...] Ђед се звао Јован Ераковић Перо. 101 годину је живео. Умро је 1963. године. Увек је говорио: 'Боже, дај ми лаку смрт.' И лаку смрт је имао. Захваљујући њему много погибија је избегнуто. Он није дао да се човек убије, ко год да је.” (Казивање Ђ. Е. у: Бојанић Ћирковић, 2024: 98; 100)

Текстови из архива породице Весић формиран су путем наведеног упитника, уз изузетак текстова „Разговора са ратним заробљеником Станимиром Лојићем” и „Сведочења Милоша Лапчевића, бившег заробљеника логора Маутхаузен” која садрже више потпитања са циљем развијања приче. Овим се изнова потврђује постојање психолошког отпора бившег заробљеника нацистичког логора при вербализацији своје приче. Потом, оваква форма проширеног интервјуа кореспондира са записима Гидеона Грајфа, сачињеним на тлу некадашњих логора и публикованим у књизи *Плакали смо без суза: сведочења Јевреја из Аушвица, припадника Радних одреда* (у преводи на српски језик, 2020).¹² Оваквим приступом испитивач Снежана Перишић 9. 3. 1986. године успева да формира хронолошку ретроспективну причу Станимира Лојића од његовог рођења, преко заробљавања до ослобођења. Наводимо одломак из средишњег дела Лојићевог казивања:

„ПС: Да ли сте још видели нешто осим беде и несреће?

ЛС: Видео сам багрење у логору, висине и до 30 метара. Био је јун месец, добро се сећам, а на багрему нигде листа није било. Све су заробљеници покидали и појели.

ПС: Ваш дуг пут се даље наставио за...?

ЛС: Одатле нас транспортују преко Мађарске. То су ми били најтежи дани у мом животу, летње доба, а нас у вагону по 40. Кроз целу Мађарску нигде ни сузу воде нисмо добили. Ту сам се разболео и болестан стигао у Немачку 22. јуна 1941. године. Кад смо стигли, ту је извршен попис и нас су регистровали. Дobili смо број од плека који су нама ставили под гушу. Мој број је био 92740. Сад је немачка комисија упућивала робље на рад.

¹¹ Синтагма „моја мајка” се у номинативу помиње двадесет пет пута у збирци *Усмена сведочанства Топличана о Другом светском рату*.

¹² Сведочење Станимира Лојића обликовано је у виду дијалошког низа сачињеног од четрдесет пет реплика.

ПС: Ви сте у Немачку стигли болесни. Шта су са Вама радили, како су се односили?

ЛС: Мене као болесног, оставили и даље у лагер. Тешки услови у лагеру, тешко би се издржали, да није било браће Француза који су нас помагали у храни; сваки француски војник је делио српском заробљенику бисквите. Ту сам провео два месеца. После су ме упутили на рад код сељака. Гледали су да искористе све остале. Кад је газда видео да му нисам од користи, он ме отпустио.

ПС: Шта је даље било, где су Вас упутили?

ЛС: Онда су ме Немци превели лековима. Однели су ме у град Витемберг. Срећа моја, ту је био неки лекар немачки, један француски и један пољски. После прегледа дали су ми карту са бројем 50. То је била неспособност 50%. На крају ми је француски лекар рекао: „Чувај ово и покажи сваком ко те тера на тежак посао.“ То ме је и спасило, те сам даље преживео ропства. Пошто нисам могао да радим као остали заробљеници, они су ме често премештали од газде до газде, терали ме на пругу, па сам радио на стругари код бујера.

ПС: Како су Вас сматрали, како су схватили Вашу неспособност за рад?

ЛС: На крају прогласе ме комунистом, мене и мог друга Златка Станисављевића, родом од Варварина; ставе нас у затвор. Ја будем у затвору 45 дана под најтежим условима. Све то је било 1942. године. Храну добијемо једном дневно.

ПС: Да ли сте те тешке дане преживљавали сами, или у друштву?

ЛС: Нисам био сам; било нас у том одељењу још 2 Србина и 5 Француза. Кад ми је истекла казна, онда су ме отерали у рудник угља у село Пефер, близу Билефелда. Кад сам издржао годину дана, онда ме пошаљу на рад у шуму. Пошто ту нисам могао да испуним услове, они ме отпусте и пошаљу код једног (нејасно написано име, ком. М. Б. Ћ.).

ПС: Како су се Немци односили према Вама?

ЛС: Како су Немци почели на фронту да попуштају, они су и према нама почели да попуштају. Доста сам био у болници Кештет. Углавном у том месту дочекао сам и ослобођење.” (Бојанић Ћирковић, 2024: 174–175).

Казивање Милоша Лапчевића, заробљеника логора „Маутхаузен” обликовано је путем монолога, уз поштовање хронологије и са мноштвом детаља:

„8. и 9. марта 1943. године Бугари су извршили блокаду Међухане, истерали су домаћине из кућа и њихове чланове. Отерали су нас испред Општине, садашње продавнице; било нас је око 300. Бугарски старешина Панта прозивао је по списку људе – око 20 њих; створен је обруч од бугарских војника, а осталима је речено да иду кући. Међу њима (прозванима, прим. МБЋ) био сам и ја. Отерали су нас у Блаце, где су нас саслушавали, а тројицу су убили, и то Милоша и Добривоја Вучинића и Радослава Милојевића, што нису признали оно што су они (бугарски војници, прим. МБЋ) тражили. Нама су претили. После седам дана одвели су нас у Црвени крст, где су нас сместили у коњушке касарне и предали нас Немцима. Тамо смо боравили 10 дана и свакодневно су стрелјали на Бубњу по неколико људи. После 10 дана пребацили су нас у логор на Бањици. Ту смо боравили 7 дана, а одатле су нас транспортовали у

логор Маутхаузен. Свакодневно су нас тукли и газили по нама. То је трајало 20 дана. Мене су упутили на рад у Штајр, да радим у нека подземна склоништа за цивиле да се склањају у случају бомбардовања. Радили смо и дању и ноћу од маја до новембра 1943. године. Многи су тамо поумирали. Били смо у неком ревиру 3 месеца. Преживеле су поново вратили на рад. Ја сам у логору Белзен. Ту сам радио до 6. маја 1945. године. Од двадесет одведених људи из Међухане преживела су само 3 човека. Ту смо вртели неке шоле, подземне фабрике за ратне потребе, радили смо на шинама а за нама су бетонирали. Око 500 људи свакодневно су умирали. Људи су били гладни и изнемогли, више су личили на живе костуре. Првих 9 месеци нисмо примали никакву пошту ни пакете. Писма нисмо могли да примамо. Ослобођење смо дочекали од Американаца 6. маја 1945. године. Кући сам стигао 28. јуна 1945. године. Од маја до јуна био сам на слободи у логору где су нас лечили и прихватили савезници. Ја сам пошао са 70 килограма, вратио сам се са 36 килограма. Од 100 људи само су 5 преживели; заједно са мном вратио се Јован Арсенијевић из Придворице, који је био лакши од мене. Тако је мене дочекала моја породица.” (Бојанић Ћирковић, 2024: 203–204).

Уз наведени запис приложена је фотографија (у тренутку казивања) седамдесетшестогодишњег Милоша Лапчевића уз записивачев коментар о Лапчевићевом добром здрављу и крепости, упркос боравку у логору.

4.

У забележеним причама, рат се наративизује превасходно према епској матрици, у сваком смислу: најпре, у наратив о рату казивачи нас уводе формулама усмених епских (прозних) дела, махом предања („Мене је деда све причао, па ћу мало нешто да ви кажем прво о Првом светском рату.” „Пушка кад је пукла и кад се заратило, била ми је пета година.”, Бојанић Ћирковић, 2024: 118; 124). У одређеним казивањима постоји тенденција њиховог повезивања с апокалиптичким библијским наративом:

„али уочи самога рата био је велики потрес на Копаонику 1941, у зиму, у марту месецу. И виче уз брдо један мојега деду – потрес јак, али онда није се мерило; било је радија... виче онај: 'Оће да се зарати', вели, 'кад се земља, кад је потрес!'

И полазе ти људи у рат.” (Бојанић Ћирковић, 2024: 124)

Овакав поступак присутан је и на микро плану обликовања појединих ликова, тачније њихове судбине:

„Била се битка на Јаворцу, на Светога Јована летњег. И то јутро један метак опалио то јутро, причали људи који су били тамо. И кога потреви – потреви њу. Мајка је после тамо саранила, после пар дана, у Кашевар. Свашта било. То што сам упамтила, дете, од стари њи’.” (Бојанић Ћирковић, 2024: 44 – 45)

Теми Другог светског рата у прикупљеним казивањима приступа се *ab ovo*: казивач се често почиње приповедање наративом биографског типа, а у том случају доминирају фигуре оца, деде или мајке, а заступљени су и примери формула аутобиографских наратива (односно личних *животних прича*). Велика пажња се посвећује карактеризацији иницијално уведене личности, односно јунака; наводимо такав пример из казивања Живадинке Убавић:

„Мој отац је био у војску у Краљеву гарду. Био је леп, личан, крупан. (Коментар: и деда Бојко (односно Богомир, свекар испитанице, био је у Краљевској коњици, 'само је он старији од мојега оца, деда Бојко. Био је царев војник.', додаје испитаница.) Мој отац био одабран, кад су били одабрани за Краљеву гарду: то није могло да буде ни неко мали, бирања војска била.” (Бојанић Ћирковић, 2024: 35).

Поједине приче су у целини посвећене једној личности, доминатној у казивачевом искуственом пољу не само у периоду детињства и рата; такве личности узрастају у симболе пркоса (попут ђеда Јована Перова Ераковића у казивању Ћ. Е.), храбрости (Вилимон Максић у казивању С. М.), постојаности (отац Мирослав у казивању Љ. М.), пожртвованости (мајка у казивању Ж. У., отац Самаило Челић у причи С. Ч.) и др.

У погледу тематике, већина прикупљених казивања се дотиче релација некад – сад, мирнодопског – ратног (времена, живота), приватног – јавног (живота), детињства – зрелог доба. Када је реч о начину приповедања о рату каткад се може уочити хронологија у градњи сижеа јер се приповеда о најави или неком виду антиципације рата (приказивањем или описивањем метежа у народу, речима гласника који однекуд долази у село и сл.), мобилизацији или добровољном одласку у рат, заробљавању, одлобођењу или погибији чланова породице, познаника, али и о консеквенцама учешћа у рату у потоњим мирнодопским временима:

„Сећам се као дете, био сам у шестој години кад је дошла мобилизација 1941. године. У првом рату су ми два стрица страдала. У овај рат је пошло четири: отац и три стрица. Кад је дошао позив, ђед је пошао да их испрати на капију (а обичај је црногорски био да жене не могу да испраћају ратнике). Пошао је ђед за њима, скинуо капу, рекао: 'Срећан вам пут, јунаци, не вратио се ко изд'о!' (То је била заклетва.) Нажалост, брзо се распала та војска. Отац је био у гарди у Београду. Успео је да дође државним коњем и са оружјем из Београда у село Растелица. Дошли су два стрица – један је био заробљен на граници са Мађарском и био у логору у Новом Саду. И тад Немци кажу: 'Ко је Бугарин, добија дозволу да иде кући.' Он (стриц) се пријави као Бугарин и добије возну карту до Дољевца (Бугарин је из Врања). Тако да је и он дошао. [...]Ја сам имао страшне последице дуго времена након тога док није рехабилитован отац. Терали су ме да служим војску 18 месеци, нису ми дали да идем у школу резервних официра, променили су ми ту...” (Казивање Ћ. Е. у: Бојанић Ћирковић, 2024: 92–93; 98)

Рат се у прикупљеним казивањима често сагледава интегрално, у релацији (и као наставак) Првог (Великог) рата и Балканских ратова. Поједини казивачи управо тако започињу своје приповедање:

„Мене је деда све причао, па ћу мало нешто да ви кажем прво о Првом светском рату. Мој отац је из Велике Плане родем, па је тамо продао земљу. [...] Кад пошо д иде у рат (ова кућа, овдена, па испод ње – то била једна кућа – показује на супругово двориште)... пошла су три брата у тај Први рат: Сава, његов деда, брат Марко, из ове куће Мита (он није имао децу); четврти Прока, он није ни ишо. И кад је пошо д иде у рат (деда ми причао), мајка им рекла (тад је била жива; мени: ништа то, сине, није срамота, то је историја): ' (Носиле се теже оне кошуље.) Сине, дођите да ме пољубите у недра. Мајка ве отхранила, и да ве сачувам, да ми дођете живи и здрави.' Овај деда, Мошин отац, он пришо и пољуби мајку. Она два нису хтели – они погинули. Можда има нека..." (Бојанић Ћирковић, 2024: 118–119).

5.

Приређујући прикупљену грађу, настојали смо да њену разноликост у погледу квантитета (опсега) и значаја у смислу дубине увида у поступку обликовања наратива о рату и ширине захвата рата као приватне, друштвене, политичке и исконске егзистенцијалне теме истакнемо и насловима прилога; стога у овом домену фигурира неколико појмова попут казивања, сведочанства, приче, сећања, разговора, записа и сведочења. Најфреквентини паратекстуални појам записа, иако превасходно употребљен у дословном значењу сачињеног прозног текста током и након разговора, није лишен симболичке димензије која се односи на дрво (обично храст) које чином освештења (чиме му се у кору урезује крст) постајесветиња селу на чијем се подручју налази; већина прикупљених казивања, уже локализована кроз наративизацију рата у конкретном селу, метафорички представља запис тога села који доприноси и сакралој и свештеној димензији, дајући чињенице и нивелишући поделе свођењем на уједињену борбу против зла. Одредница сведочанства, изабрана за наслов збирке, сугерише непосредност искуства и објективност приче у погледу изворности и фактографије. *Сећање* је треће по заступљености у паратекстуалним елементима, и његова природа и у контексту наше збирке осветљава најмање три пола овог когнитивног концепта: присећање, рекреацију и отчитавање (заборав). У казивању Милике Урошевић уочавамо тенденцију да страдање у Рашевцу прикаже као несрећу највећих размера (у смислу страдања целог села), и са тим циљем се упорно и континуирано присећа имена, надимака страдалих, или их издваја по некој физичкој специфичности:

„МУ: Из Рашевца су све покупили људе, где су кога нашли: некога у ливаду, некога код куће. Отерали их на стовариште Бугари, стреляли: Бошко Не-

дељковић, Тане Кожовић то су из једне куће, Вучо из Стеванине куће, Милевин брат Лидо и отац Боро, наш Милутин (свекар) и Милосав (син); Ружин човек (Душков отац), Миличин отац Живко, горе Савићи Дива и Радомир, двојица, Ратомиркини стричеви (двојица) – и они изгинули, Пекин син, Радунин човек Бошко, и отац, Милосавин муж Боро и син Видо га звали, и он петнајес година имао; углавном око двајес њи изгинули од двајес кућа, из четири кућа – по двојица: син и отац, из Здравина били; један заменио брата – овај био ожењен, овај није, и пише у једну новину – срам га било што није наденуо то име неком од три сина, кад га брат заменио – изменио брата да погине због деца (имао жену и децу). Све покупили што нашли у Рашевац људи, само један остао. У цели заселак само остао Микаило Мика Кожовић; он био кекав (кљакав), никакав. А син му погинуо, само што се био оженио. Од двајес кућа двајес један стрељан.

Стриц је у време када је стрељан имао петнајес година, и Милевин брат петнајес – загрљени; загрлио га (информанткињин) свекар, заклањао га. Били да завате воду Милевин брат и (информанткињин) стриц. Сигурно нису смели да бег’у. Свекар Милутин је имао 44 године.” (Казивање М. У. у: Бојанић Ћирковић, 2024: 106)

Појам приче такође је растегљиве конотације: поред тога што указује на жанровски приближавање појединих текстова приповеци (С. Ч., Љ. М., Ђ. Е., С. М.), он изнова осветљава људску насушну потребу да прича у аманет, за наук, или, једноставно, да олакша своју душу.

Извори

Архив породице Весић (необјављена рукописна грађа).

Бојанић Ћирковић, 2024а: М. Бојанић Ћирковић (прир.), *Усмена сведочанства Топличана*

о Другом светском рату, Блаци: Народна библиотека „Рака Драинац”, 2024.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, XIV-

4, Београд, 1983.

Расински корпус ЈВуО (<https://znaci.org/odrednica.php?slug=rasinski-korpus-jvuoo>), 11. 10. 2024.

Литература

Алексић, 1982: М. Алексић, *Црне приче: записи о злоделима првог бугарског окупационог*

корпуса на територији Топлице, и Добрича у II светском рату, Прокупље: Општински одбор СУБНОР, 1982.

- Бојанић Ћирковић, 2022: М. Бојанић Ћирковић, *Морални сведок: савремена поетика мемоара*, Ниш – Прокупље, Универзитетска библиотека „Никола Тесла” – Народна библиотека „Раде Драинац”, 2022.
- Бојанић Ћирковић, 2024б: М. Бојанић Ћирковић, „Методологија истраживања усмених сведочанстава о Топличана Другом светском рату”. *Годишњак за српски језик* бр. 22, Ниш; Филозофски факултет, 19–32.
- Вујичић, 2012: В. Вујичић, *Стотридесетједна година Горње Јошанице*, Београд, 2012.
- Ђорђевић Белић, Пандуревић, 2021: С. Ђорђевић Белић, Ј. Пандуревић, „Фолклор Народноодбодилачке борбе (НОБ-а): изазов постсоцијалистичке и постјугословенске хуманистике”, *Књижевна историја*, год. 53 бр. 174, 2021, стр. 163–185.

Mirjana Bojanic Ćirković

ORAL TESTIMONY OF ABOUT THE SECOND WORLD WAR – PRESENTATION OF RESULTS OF FIELD RESEARCH IN TOPLICA (RS) 2023–2024.

Summary

In this paper, we present field research of oral testimonies about the Second World War, conducted with informants from three municipalities of Toplički Okrug (Republic of Serbia) in the period from December 2023 to October 2024. First, we provide an insight into the methodological aspects of the research and the goal, and then we present the genesis of the research, the research sample and all the material organized through several levels, and interpreted from a narratological, poetic (literary) and ethnographic point of view. We synthesize the research through the problem of comprehensive narrativization of the war in the family and personal stories of individuals, direct witnesses or indirect bearers of these experiences. In conclusion, we point out the importance of such research in local and broader, cultural frameworks.

Keywords: oral memoirs, World War II, war narrativization, family memoirs, the relationship between literature and history, the problem of victimization, tabooing.